

6.5. Взаємодія між українською та російською спільнотами: «нарративні фрейми» майбутнього

Українське суспільство перебуває в стані класичної травматичної ситуації, яка, за П. Штомпкою, характеризується неочікуваністю і швидкістю настання; радикальністю, руйнуванням основ буття; екзогенністю, зовнішнім походженням; сприйняттям ситуації як несподіваної і шокуючої [Штомпка, 2001]. Переживання колективної травми ґрунтуються на сприйнятті та інтерпретації травмуючих подій. Цей процес не є результатом продукування довільних значень на індивідуальному рівні. Вони формуються на основі наявного набору доступних значень, закодованих у культурі конкретної спільноти [Штомпка, 2001]. Водночас процес репрезентації неможливий без дії уяви, яка супроводжує оформлення реальних переживань. Період такого оформлення позначають як «спіраль означення» [Александр, 2012].

На цьому етапі символічні описи соціальних подій формуються у вигляді групових «заяв» про форму соціальної реальності, її причини та відповідальність за дії, що її спричинили. Основою для формування групових означень є ті «нарративні фрейми», які народжуються на індивідуальному рівні. В них акцентуються різні аспекти травматичної ситуації та пропонуються різні спроби вписати її в історичні події [Айерман, 2016]. З часом на основі сплетення індивідуальних історій і біографій буде сформований колективний, уніфікований фрейм, у якому переживання, які для нас наразі є теперішніми, будуть репрезентувати минуле, і створять певну єдність з тими нарративами, в яких наступні покоління відтворюватимуть події війни постфактум.

Для оцінки тяжкості наслідків реальної колективної травми ми застосовуємо схему, яка враховує дію таких чинників: 1 – масштаб травматизації; 2 – рівень порушення справедливості під час травматизації; 3 – неможливість (нездатність) протистояти силі, що травмує; 4 – неможливість емоційно від-

реагувати на травматичну ситуацію, відкрито висловити почуття з приводу трагічних подій [Горностаї, 2012]. Вплив цих чинників на населення в умовах російсько-української війни різноспрямований. Наявність значної кількості постраждалих і величезна несправедливість загибелі мирного населення сприяють поглибленню травми. Натомість населення не переживає нездатність протистояти силі, що завдає травму, і не обмежено у вияві власних емоційних реакцій, що сприяє спробам подолання колективної травми.

Перебування всередині ситуації, що травмує, дає можливість зафіксувати ті нарративні фрейми, які закладають основи спіралі означення на індивідуальному рівні. Водночас ці фрейми відбивають і колективну травму, оскільки під час війни завдані страждання такою ж мірою колективні і соціальні, як і індивідуальні, а отже, індивідуальна та колективна травми підсилюють одна одну [Айерман, 2013].

Предметом розгляду будуть нарративні фрейми, які продукуються тими, хто переживає колективну травму безпосередньо. Однак у них вже фіксуються усі ознаки колективної травми, які виокремлюють дослідники при розгляді наслідків колективної травми в історичному контексті, причому це спостерігається як у наративах жертв, так і в наративах нападників [Hirschberger, 2018].

Наратив жертв в історичному зрізі характеризується насамперед передачею через культурні значення та традиції відомостей про загрозу, що сприяють збереженню групи. Це посилює екзистенційні побоювання та сприяє вбудовуванню травми у символічну систему значень. У результаті переживання колективної травми зміцнюється відчуття колективного «я» та почуття історичної колективної самості, що сприяє відчуттю сенсу та пом'якшенню екзистенційної загрози. Згодом відбувається увічнення пам'яті про травму та небажання зачиняти двері перед минулим.

Водночас для групи нападників колективна травма є загрозою ідентичності, оскільки вона створює напруженість між бажанням розглядати групу в позитивному світлі й визнанням моральних злочинів у її минулому. Як наслідок виникає пе-

первність історії групи, що слугує дистанціюванню нинішніх членів групи від минулих ініціаторів подій, що травмують. Це спричиняє розрив у колективній пам'яті. Він може бути радикальним, коли травмуючі події або повністю заперечують, або їх зрікаються і відмовляються брати якусь відповідальність за них. Проте частіше члени групи реконструюють травму і уявляють її таким чином, щоб зменшити колективну відповідальність.

Основою для виявлення нарративних фреймів слугує аналіз 77 напівструктурованих інтерв'ю, проведених у березні-травні 2022 р. з представниками різних груп мирного населення (біженцями з територій, які були окуповані / знаходились під загрозою окупації, піддавалися обстрілам та зазнали руйнувань, та мешканцями територій, які безпосередньо не постраждали від воєнних дій). Було опитано 50 жінок і 27 чоловіків віком від 18 до 69 років. Для аналізу обрано фрагмент інтерв'ю, в якому інформантів просили уявити, як, на їхню думку, будуть складатися відносини України і РФ після війни.

Аналіз нарративів показав, що в них представлено два типи реакцій – *спонтанна*, в якій зафіксовані найбільш актуалізовані або бажані варіанти побудови стосунків, і *відрефлексована*, в якій інформанти більшою мірою спираються на реалії і від бажаного переходять до можливого. При цьому версія щодо характеру стосунків може змінюватися, але, як часто зазначають самі інформанти, продюковані ними варіанти є або мало ймовірними, або залежними від дії чинників, які складно передбачити.

Аналіз спонтанної реакції як «чистого» нарративу дав можливість зафіксувати чотири типи акцентованих інформантами очікувань, які віддзеркалюють спроби протистояти ситуації, що травмує.

1. Очікування, що акцентують емоційне наповнення відносин (ворожість, ненависть) й представлені нарративним фреймом «*вороги назавжди*».

Якщо акцент у переживанні травматичної ситуації робиться на масштабі втрат і несправедливості нападу системоутворюючим елементом бачення майбутніх стосунків є *ненависть*

через завдані страждання, яка фреймується через висловлювання на кшталт «ніколи не пробачу», «живий біль», «не можна буде забути» («це залишиться протягом тривалого часу, в цій війні багато хто втратив близьких, рідних. Цього не пробачать і не забудуть. Навіть якщо через декілька... через 100, 200 (років), ми налагодимо з ними нормальні відносини» Ч., 22; «історія найкраще працює тоді, коли вона має родинну кров, а зараз вона зачепила кожного. Тому я думаю, що це, не забудеться в жодному разі» Ч., 21).

Якщо акцент переноситься на здатність протистояти силі, що завдає травму, росіяни розглядаються як носії *ворожості*, характеризуються як споконвічні «загарбники», які в будь-якому випадку «будуть прагнути реваншу» («скільки існує Росія, стільки вона чинить звірства відносно інших держав, народів» Ч., 22; «вони пишаються тим, як вони руйнують... вони пишаються тим, як вони знищують, і для пересічного громадянина там цей танк, який стріляє на ходу, це прямо викликає у них гордість за країну, що вони дуже круто можуть знищувати інших людей» Ч., 38).

В обох випадках стосунки характеризуються як «повністю негативні» або «дуже натягнуті» на тривалий час («Мне кажеся примирення между нашими странами не будет уже никогда, да и друзьями мы никогда не будем, даже приятелями просто. Мне кажется, это будет такая политика, ну не агрессивная, но мы всегда теперь будем врагами» Ж., 35).

2. Очікування, що характеризують спосіб реалізації відносин, представлені двома типами наративних фреймів – «перманентна війна» та «дистанціювання». В основі усіх цих наративів *ворожість* РФ.

Наративний фрейм «перманентна війна» побудований на поєднанні *ворожості та ненависті* («мирна угода в кінці бойових дій буде просто перемир'ям перед наступною війною. Загалом це буде перемир'я, коли дві нації один одного ненавидять, тому що купа смертей, у багатьох людей хтось загинув, хтось постраждав. Тобто оце не буде давати змоги якось замиритися з Росією, абсолютно ніяк» Ч., 21; «нас чекає з Росією холодна війна. Яка буде мати багато моментів перейти в

гарячу, буде регулярне загострення або біля кордону, або ще десь. Будуть періодичні обстріли, можливо, з їхньої території нас, можливо, ми теж будемо стрілять у відповідь, тому що я не думаю, що з ними буде мир» Ч., 22). Причому йдеться не обов'язково про гарячу фазу війни, а про зіткнення діаметрально різних поглядів українців і росіян на бажане майбутнє («війна залишиться в культурі, у свідомості. Вона не буде завершена ні перемогою, ні поразкою. Вона буде на паузу поставлена. І це в довгостроковій перспективі робить якесь повернення до дружніх стосунків з Росією ще більш малоймовірним» Ч., 20).

Наративний фрейм «дистанціювання» відбиває прагнення протистояти загрози так, щоб уникнути нових масштабних втрат. Стосунки мають бути максимально обмежені як у фактичному, так і у ментальному просторі: «Я вважаю, що нам взагалі заборужен. Я не боюсь цього слова, такої більшої п'ятиметровий крешкий бетонний забор, котрий еше некое время и на границе с Беларусью постоит, пока они там не закончат чистить свои конюшни» (Ч., 34).

3. Очікування, що заперечують стосунки, представлені наративним фреймом «ніяких стосунків». Він містить образ *бажаного* майбутнього, в якому з РФ «краще не мати жодних стосунків («я би хотів, щоб з ними були розірвані всі абсолютно максимально відносини, окрім тих компенсацій, які вони мають виплачувати. Тобто я не хочу, щоб ми з ними ані торгували, ані навіть, щоб наші громадяни могли перетинати кордон один одного. Абсолютно жодних ніяких відносин, тим більше на побутовому рівні, щоб люди їздили як туристи, щоб люди одружувалися, зустрічалися, дружбу заводили ще щось. Я б хотів, щоб стосовно цього було абсолютно і повне табу» Ч., 21) Цей фрейм у наративах репрезентує спробу впоратися з травмою через уявне заперечення існування ворога як такого, часто він поєднується з уявленням про зникнення РФ у принципі («розпадеться на кілька нових утворень», «буде повністю ізольована від світу»). У ході подальшої рефлексії частина інформантів після спонтанного заперечення переходить до наративного фрейму «дистанціювання».

Очікування усіх представлених вище типів ґрунтуються на трьох основних видах аргументації – «неможливо пробачити», «неможливо змінити загарбницьку сутність сусіда», «зруйновано міф про братерство».

4. Очікування поступової нормалізації стосунків мають поодинокий характер і продукуються зазвичай російськомовними респондентами. Спонтанний наративний фрейм «з часом все налагодиться» відрізняється від очікувань можливої нормалізації, що часто зустрічаються в ході рефлексії стосунків, тим, що містить сприйняття росіян, яке не ґрунтується на тотальній ненависті чи ворожості («много россиян поддерживают нашу страну и нашу правду. И я не считаю их врагами и я не хочу, чтобы думали, что мы ненавидим их всех только из-за российского паспорта» Ж., 29) або взагалі спирається на вкорінені у свідомості міф про «дружній народ» («А потом сможем вернуться к нормальным отношениям, как это было до Крыма. Мы же нормально общались, дружили, ездили друг к другу в гости» Ж., 32). Однак і в цьому наративі закладається необхідність доволі тривалого часу («30–40 років», «не менше покоління») до нормалізації.

Частина спонтанних наративів не містить сформованої остаточно картини майбутніх стосунків і одразу маркується інформантами через фрейм «залежно від». В якості чинників, які визначають різні варіанти розвитку стосунків, називають подальший перебіг війни («треба спочатку зберегти Україну як державу», «залежно від того, чим закінчиться війна») та позицію РФ, її можливостей та бажання продовжувати війну.

Загалом тема чинників, що визначатимуть подальші стосунки, широко розвивається в процесі рефлексії і дає змогу представити значно ширшу картину майбутніх стосунків, ніж це зафіксовано у спонтанних наративних фреймах. Зокрема, фрейм «ніяких стосунків» починає трансформуватися у більш реалістичні варіанти розвитку подій, мірою того, як респонденти намагаються раціоналізувати свою позицію за умови, що РФ все ж таки продовжить існування і після війни. Досягти цього легше в ситуації, коли післявоєнна РФ представляється як виснажена в ході війни і економічно слабка.

Тоді контакти з нею позбавлені будь-якого сенсу. Як зауважує один з респондентів: «Ми просто не будемо з ними якийсь час контактувати. Мстити їм нема чого, який сенс мстити. Ну, по суті, нам вони не потрібні. Тому загнати їх у свої межі» (Ч., 34).

Однак суто емоційне бажання відсторонитися насправді ґрунтується на уявленні про РФ як про джерело постійної екзистенційної небезпеки. При цьому респонденти почасти й самі не знають, як його реалізувати («ми просто мали б перервати усі з ними стосунки, відгородитись. Я не знаю, наскільки це можливо, але це має бути якось зроблено» Ж., 21).

Спроби представити картину «тотальної ізоляції», якщо вони втілюються респондентами в конкретні пропозиції, виглядають малореалістичними. Так, одна з респонденток (Ж., 21) пропонує, зважаючи на «величезні шалено кордони», поставити «по ширині 5-метрову бетонну стіну», повністю припинити економічні відносини, хоча і розуміє, «що нам буде дуже тяжко, що там природні ресурси», повністю заборонити російські паспорти, видавати лише вид на проживання, заборонити російську мову «ніколи не державна, ніколи в публічному просторі, якомога менше у видавничому просторі». При цьому вона добре усвідомлює сумнівність пропонованих заходів, констатує, що «це способи ХІХ ст.». Однак це видається їй єдиним способом забезпечити власну безпеку, бо «по-іншому, мені здається, не буде спокійного життя ніколи».

У процесі рефлексії щодо майбутнього нарратив «ніяких стосунків» перетворюється на нарратив «обмежені стосунки». Насамперед йдеться про те, що після війни РФ має відшкодувати Україні збитки. Відповідно респонденти зауважують, що «стосунки будуть полягати тільки в тому, що вони будуть платити нам репарації» (Ж., 24). Тобто має зберігатися певна економічна взаємодія, але при цьому респонденти сподіваються, що не буде мови «про якісь політичні відносини чи культурні відносини» (Ж., 20).

Перехід від фрейму заперечення стосунків до нарративного фрейму «дистанціювання» здійснюється двома шляхами. Перший є трансляцією минулого у майбутнє. Загалом характерною ознакою усіх уявлень про майбутнє у відносинах

України та РФ є трансляція ситуації, що має місце під час війни, коли стосунки фактично розірвані, на повоєнний період. Відповідно в ході рефлексії респонденти тяжіють до відтворення ситуації, яка була до війни, вважають, що стосунки «будуть максимально натягнутими, як і було, нічого позитивного в перспективі, якщо Росія залишиться у тій формі, в якій вона є» (Ж., 33).

Другий шлях пов'язує майбутні стосунки з тим, які переживання залишила по собі війна як в українців, так і в росіян. Відповідно, доки зберігається колективна пам'ять, «будуть дуже погані відносини і між країнами і між людьми», а керівництво держав намагатиметься виразити «волю народу» і демонструватиме «дуже холодне, дипломатичне ставлення» (Ж., 32). При цьому знову-таки, з одного боку, відтворюється модель стосунків, яка почала реалізовуватися після 2014 р., коли зв'язки між країнами почали активно згортатися (зменшення експорту, згортання економічного співробітництва, блокування російського медійного контенту), з другого – маємо умовне продовження війни, яка «буде тривати на дипломатичному рівні, на всіх інших рівнях» (Ж., 33).

У ході рефлексії щодо розвитку конкретних видів відносин знову виникає проблема розрізнення бажаного і реального. Респонденти, які намагаються дотримуватися лінії дистанціювання, але не бачать як її реалізувати, вдаються до формули «мені здається» («мені здається, що ми без Росії в економічному плані проживемо.., без їх культурних надбань ми також можемо прожити, я не бачу в цьому ніякої втрати» Ж., 32). При цьому уявлення про розрив, які ґрунтуються на емоційних переживаннях, переосмислюються в ході інтерв'ю самими респондентами. Наприклад, один з респондентів, розглядаючи перспективи економічної взаємодії, спочатку емоційно констатує, «это уже сейчас из разряда клейма какого-то. Типа ты работаешь с кацапами – фу-фу-фу». Але повертаючись до реалій, продовжує – «и Европа будет закупать дальше газ, и у нас будут пытаться тишком-нишком» (Ч., 28).

Показовими у цьому сенсі є варіанти вирішення проблеми відновлення розірваних родинних зв'язків. З одного боку,

сама вона дуже добре усвідомлюється і для прихильників наративу «дистанціювання» стає каменем спотикання: «Для мене, наприклад, найбільше питання родинних зв'язків, у когось родичі в Росії далеко, в когось там і двоє батьків, мама – в Києві, тато – в Москві, або люди, які мають два паспорти, російський та український. Як їм бути?» (Ж., 21). Радикальна позиція частини респондентів сформувалася переважно на тлі поведінки їх російських родичів або близьких, які або позитивно відреагували на вторгнення, або взагалі перервали стосунки з рідними в Україні. Як наслідок, найкращим виходом з цієї ситуації уявляється повний розрив стосунків – «безпечніше просто забути, що там є родичі взагалі, просто забути» (Ж., 26). Однак у наративах представлений і відрефлексований варіант вирішення проблеми: «Якщо все буде добре продумано з обох сторін, то візовий режим дав би доступ сім'ям одним в одну сторону, другим – у другу сторону» (Ж., 23).

Оскільки наратив «дистанціювання» виявляється складним для реалізації, йому на зміну приходять уявлення про стосунки країн, що мають різні вектори розвитку: «Мала б бути максимальна дистанція, хоча я розумію, що економічно і соціально це неможливо і максимальної дистанції не буде. Ну максимальна орієнтація нас на Захід, а вони там вже як куди хочуть» (Ж., 41).

Ключовим моментом, що визначає уявлення про повоєнні стосунки, є те, що ми не можемо відсторонитися від взаємодії через безпосереднє сусідство наших країн. Відповідно картина майбутнього залежить від того, як респонденти уявляють РФ. Наративний фрейм «перманентна війна» відбиває ставлення до РФ як до постійного джерела небезпеки – «ми тут можемо китайську стіну побудувати з ПВО, а він все одно буде лізти. Це їх курс такий, цією перемогою це не закінчиться» (Ж., 29). Відповідно стосунки мають будуватися на ставленні до РФ як до держави-агресора, ми маємо бути завжди напоготові – «у нас є кордони, які ця держава може перейти, і ми маємо їх захищати, щоб нас воно так не застало, ой, а ми не очікували» (Ж., 21).

Натомість наративний фрейм «з часом все налагодиться» відбиває більш помірковане сприйняття сусідства, позбавле-

не надлишку демонізації. Наявність стосунків сприймається як природна, проте підхід до побудови стосунків має бути поміркованим. Для цього наративу характерна, з одного боку, реалістична оцінка ситуації («нужно просто понимать, с кем мы строим отношения и особых иллюзий по этому поводу не питать, никогда» Ж., 60), а з другого – сподівання на зміни в самій РФ («мені хочеться вірити, що адекватність у Росії перемає, і вони стануть нормальним сусідом» Ч., 25).

Тож, підсумовуючи проведений аналіз, можна зробити такі висновки. Ключовими наративними фреймами, що описують майбутні стосунки українців з росіянами на початковому етапі війни є «ворожість» і «дистанціювання». Вони відбивають переважно спонтанні емоційні реакції на ситуацію втрати як особистісної, так і колективної безпеки. У цих умовах у масовій свідомості переважає бажання захиститися від небезпечного сусіда-нападника. Рефлексія подальших стосунків досить слабка, тому можна прогнозувати зміни у баченні формату повоєнних взаємодій залежно від розвитку подій війни. Аналіз спонтанної рефлексії дає підстави говорити про те, що спіраль означення запущено і на формування картини майбутнього де впливатиме те, чи перетвориться колективна травма на культурну.

Джерела

Айерман, Р. (2013). Социальная теория и травма. *Социологическое обозрение*, 12, 1, 121–138.

Айерман, Р. (2016). Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*, 141, 5, 40–67.

Александр, Дж. (2012). Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*. 3, 6–40.

Горностай, П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи*. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості, 89–95.

Штомпка, П. (2001). Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 1, 6–16.

Hirschberger, G. (2018). Collective trauma and the social construction of meaning. *Frontiers in Psychology*, 9 (1441). DOI:10.3389/fpsyg.2018.01441